

ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ РОЛІ ДЕРЖАВИ

В статті науково обгрунтовані проблеми формування, розвитку та особливостей економічної ролі держави в різні історичні періоди. Автор звертає увагу на економічну функцію держави в перехідний період та аналізує її в сучасній Україні.

Ключові слова: *державна, економічна функція, трансформація, перехідна економіка.*

Постановка проблеми. Як доводить історичний досвід людства, держава – це особлива універсальна інституція, що має публічну, державну владу та спеціалізований апарат для регулювання системи суспільних відносин загалом. Жодна з суспільних інституцій не спроможна підмінити роль держави у суспільстві. Саме держава управляє, регулює та координує культурну, соціальну, екологічну, політичну та економічну сфери.

Аналіз останніх джерел та публікацій. На сучасному етапі у вітчизняних (В.Ю. Ніколенко, Г.Н. Климко, С.В. Мочерний, А.А. Чухно, В.М. Тарасевич) та у західних (П. Самуельсон, Д. Гелбрейт, Р. Макконнелл, К. Брю) дослідженнях більш серйозна увага приділяється діяльності держави, значному розширенню ролі держави в економічному житті суспільства.

Методика дослідження – загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, серед яких методи наукового абстрагування, аналізу та синтезу, зокрема, зіставлення, порівняльний метод та метод системного підходу.

У роботі виявлені причинно-наслідкові зв'язки між рівнем розвитку господарства і економічними функціями держави; проаналізовано економічну роль держави у перехідний період

Виклад основного матеріалу дослідження. Виникнення економічних функцій держави є результатом розвитку продуктивних сил, об'єктивних його потреб. Поглиблювалося усупільнення виробництва, долалась подрібненість його складових, окремі товаровиробники об'єднувалися через ринок у колективному процесі праці. Виникало багато загальних проблем, вирішення яких кожному окремому виробникові було не під силу. Серед таких проблем – забезпечення неподільності території держави як середовища для господарської діяльності, зовнішньої та внутрішньої безпеки, розвиток шляхів сполучення, управління, суд, армія, грошовий обіг, формування державної скарбниці. Це були суспільні, загальні проблеми. Вирішенням цих та інших спільних проблем міг займатись тільки такий інститут, який був відносно незалежним від кожного з виробників і від суспільства в цілому. Отже, держава стала апаратом організації, об'єднання господарського життя, реалізації економічних інтересів суспільства в цілому. Так виникає господарство, яке знаходиться у управлінні державної влади.

Починаючи з раннього Середньовіччя, процес становлення економічних функцій держави пройшов кілька етапів. У ранній Середньовічній державі державне господарство збігається з особистим господарством глави держави. Державна скарбниця у цей період - це одночасно і особиста скарбниця короля. Основна частина суспільних потреб у названий період задовольняється натуральними повинностями. Це утримання короля під час його подорожей по країні, військові та транспортні повинності, поставки продовольства для армії та ін. Суд у цей період є не обов'язком державної влади, а її правом. Вона стягує плату за правосуддя. Становлення централізованих абсолютистських монархій значно змінює економічні функції держави (XV-XVII ст.). Державна скарбниця відокремлюється від особистої скарбниці монарха. Державні фінанси набувають суспільно-правового

характеру [1, с. 123]. У середині XV ст, з'являються постійні податки як обов'язкові платежі до державної скарбниці для забезпечення державою суспільних функцій. Основний податковий тягар покладається на низові верстви суспільства. Вищі верстви суспільства зберігають за собою свободу від оподаткування завдяки своєму політичному становищу. Встановлюється правило, що будь-який борг, який утворюється главою держави, стає боргом держави. Це значно розширило кредитоспроможність держави. З'являються постійні внутрішні та зовнішні позики. Запроваджуються паперові гроші. Черговий етап – розширення економічних функцій держави – збігається із становленням конституційної держави (XVIII-XIX ст.). У цей період визнається принцип, згідно з яким державне господарство повинно слугувати виключно суспільним інтересам. Встановлюється порядок, відповідно до якого податки мають встановлюватись виключно представницькими органами влади (парламент, місцеві представницькі зібрання), створюються єдині загальнодержавні системи податків, ліквідуються внутрішні мита, встановлюється єдина система зовнішнього мита. Визнається тісний взаємозв'язок між центральною державною владою і органами місцевого самоврядування, здійснюється між ними розподіл діяльності щодо задоволення суспільних потреб. Визнається і закріплюється у законодавстві вимога загальності та рівномірності оподаткування. Оголошується, що всі верстви населення рівноправні перед податковим законом [3, с. 300].

У XX ст. подальше вдосконалюються і змінюються економічні функції держави. Найсуттєвішими проявами цих змін у другій половині століття стали інтеграційні процеси у світовій економіці, формування наднаціональних міждержавних економічних функцій. У цей період у Західній Європі, Північній Америці, Південно-Східній Азії та інших субрегіонах уніфікується господарське законодавство різних країн, формується узгоджена митна, валютна, промислова, сільськогосподарська, екологічна, соціальна політика. Створюються наднаціональні інститути економічного регулювання, здійснюються заходи переходу до колективних систем грошового обігу. У цей самий період в інших субрегіонах, а саме в Азії, Африці, в Центральній Америці та в районі Карибського басейну, а згодом на території колишнього Радянського Союзу бурхливо розвиваються процеси становлення національних держав та формування їх власних економічних функцій. Утвердження політичного та економічного суверенітету молодих держав закономірно веде до становлення регіональних економічних об'єднань держав. Отже, економічні функції держави знаходяться в постійній динаміці. Спостерігається їх зростання та ускладнення в тісному взаємозв'язку з розвитком суспільного прогресу. Держава завжди виконувала і виконує функції не лише інструменту реалізації інтересів суспільства в цілому, а й захисту панівних соціальних верств [2, с. 169].

Поняття "панівні соціальні верстви" є історичним. В умовах постіндустріального суспільства ними стає основна частина населення. За таких умов держава слугує виробленню компромісних позицій усіх суспільних верств для забезпечення соціальної рівноваги. Отже, економічну роль держави слід досліджувати в двох аспектах – забезпечення нею загальносуспільних інтересів та інтересів панівних верств населення. Останній аспект свого часу невинуватно абсолютизувався вітчизняною теорією. Держава має великі можливості впливу на економіку, може стимулювати або затримувати розвиток тих чи інших виробничих відносин, виконувати прогресивну і регресивну роль. Проте, незважаючи на свою відносну самостійність, вона не може примусити суспільство жити за тими правилами, які суперечать об'єктивним економічним законам або для яких ще не створено матеріальних передумов. Понад 100 років К.Маркс справедливо зазначав, що суспільство ставить перед собою завжди тільки такі завдання, які воно може вирішити, і що саме завдання виникає тоді, коли матеріальні передумови його вирішення вже наявні або знаходяться в процесі становлення [1, с. 111]. Однак історія XX ст. (як вітчизняна, так і зарубіжна) свідчить, що це не завжди враховувалося. Волюнтаризм як діяльність держави, що не враховує законів розвитку виробництва, призводить до дезорганізації і,

врешті-решт, відкидає суспільство в його еволюції далеко назад. Одним з проявів такої діяльності є надмірне втручання держави в економіку, тотальне її одержавлення. Держава в такій ситуації стає диспетчером економічних процесів, сковує їх, регламентує, ліквідує господарську ініціативу і підприємливість, тобто потужні джерела прогресу. Так, у колишньому Радянському Союзі була сформована адміністративно-командна система господарювання. Разом з тим держава не може примусити суспільство, яке довго жило в умовах такої системи, швидко сприйняти ринкову економіку. Економічне регулювання не може автоматично замінити адміністративні важелі. Для такого регулювання необхідно мати нове економічне середовище, в тому числі й конкуренцію різних форм власності, розгалужені підприємницькі структури, ринкову інфраструктуру, єдині правила економічної поведінки, закріплені в продуманому і узгодженому законодавстві, нову ринкову психологію і культуру населення, високу кваліфікацію кадрів та ін. Отже, треба мати іншу ментальність нації. Цього сьогодні не має жодна з колишніх республік Союзу. Для формування такого середовища потрібен перехідний період. Ігнорування цих реалій, спроби за один стрибок створити ринкову економіку – це також один із різновидів волюнтаризму. Проте є обставини, за яких держава змушена різко змінювати об'єктивний напрям розвитку економіки, підпорядковувати її своїй волі. Це відбувається в умовах воєнного і надзвичайного стану, стихійного лиха, катастроф тощо. Інколи постає питання, на якій правовій основі держава втручається в економічні процеси, встановлює податки, змінює відносини власності, перерозподіляє суспільний продукт. Справа в тому, що держава є верховним власником. Реалізуючи інтереси нації, вона розпоряджається також всією національною власністю. Національна власність – це все майно, всі ресурси різних форм власності, які знаходяться в межах території держави, належать нації в цілому і є її багатством. Здійснюючи функцію верховного власника, держава забезпечує економічні інтереси нації, створює умови для реалізації її права на самовизначення та суверенітет, побудову цивілізованого суспільства. Сучасна держава виконує й інші економічні функції.

Визначний економіст сучасності, автор фундаментального підручника "Економікс" П. Самуельсон вбачає економічну роль держави у виконанні нею трьох основних функцій: забезпечення ефективності економічної системи, її справедливості та стабільності. Він підкреслює: "Людина сьогодні вже не керується тим розумінням, що найкраще регулює державу, що найменше регулює. Конституційні повноваження центральних і місцевих органів влади необхідно використовувати для забезпечення суспільних інтересів". Інший американський вчений, автор відомої теорії нового індустріального суспільства Д.Гелбрейт в роботі "Культура задоволення" пише, що в даний час, як ніколи раніше, зростає необхідність у державних заходах для забезпечення економічно процвітаючого й умиротвореного у соціальному плані майбутнього суспільства" [4, с. 453].

Після проголошення незалежності в Україні розпочався процес становлення її державних інституцій і формування їх основних функцій, включаючи й економічні. Цей процес йде болісно. Продовжуються дискусії з приводу того, якою має бути економічна роль Української держави, якими шляхами держава повинна здійснювати соціальні реформи. У свідомості багатьох домінує негативне ставлення до державної власності і державного господарювання. Ця негативна реакція на наслідки невдалого експерименту з побудовою одержавленої економіки в колишньому СРСР поширюється на економічну роль держави взагалі. Існує небезпечна ілюзія про можливість побудови саморегульованої господарської системи, більше того, про автоматизм переходу до такої системи. Як наслідок прояви руйнування соціально-економічного потенціалу, який дістався у спадок від УРСР. За цих умов у суспільстві реанімуються сили, які прагнуть повернути розвиток економіки України назад до її скомпроментованої моделі. Справа ускладнюється тим, що, дотримуючись довгий час парадигми держави як машини класового панування, вітчизняна суспільна наука водночас фактично не досліджувала її як велике надбання цивілізації, загальносоціальний інститут. Відкинувши теорію радянської держави – наступниці держави диктатури пролетаріату, наша країна досі не має концепції держави в

сучасному її розумінні. Реалізація економічної функції держави сьогодні в Україні має свої особливості. Історичний шлях українського народу надто довгий час не увінчувався побудовою своєї суверенної держави, внаслідок чого він багато втратив в економічному розвитку. Сьогодні відкриваються унікальні можливості змінити становище. Українська держава повинна стати носієм прогресивної системи господарювання, головним архітектором нової національної економіки. В переломні епохи зміни одного суспільного ладу іншим (а саме таку епоху ми нині переживаємо) ця економічна функція держави відіграє особливо важливу роль. Функція архітектора національної економіки спрямована на трансформацію економіки колишньої УРСР як частки, уламка так званого "народногосподарського комплексу СРСР" у самостійну господарську систему, що функціонує на основі поділу праці в Європі та світі. Така трансформація має бути забезпечена структурною перебудовою економіки, соціальної сфери, освіти, науки та інших галузей, досягненням енергетичної незалежності держави, завершенням формування національної фінансової, грошово-кредитної, банківської, бюджетної, митної, валютної, податкової систем, національного законодавства. Перед державою стоїть завдання формування національної моделі державного сектора економіки, ринку і ринкової інфраструктури, забезпечення ефективної зайнятості, подолання монополізму та недобросовісної конкуренції. Держава не може піти по шляху розвитку вільної конкуренції підприємницьких структур. Західні країни цей етап пройшли ще у ХІХ ст. Вільна, нічим не стримувана конкуренція має не тільки позитивні, а й негативні наслідки. У цій боротьбі виграє той, хто сильніший, проте не завжди той, хто кращий. Як наслідок фальсифікація результатів праці, обман покупців, погіршення якості послуг, продуктів, їх підrobка, нова форма диктату виробника над покупцем. Це повною мірою властиве для нинішньої економіки України. За цих умов важливою економічною функцією є регулювання конкурентної боротьби, забезпечення державних стандартів якості продукції та соціальних вимог. Особливе значення для молодої держави у цьому зв'язку має створення нової системи соціального захисту. Українська держава є головним чинником трансформації усіх суспільних відносин в країні. На неї покладаються такі важливі функції, як забезпечення територіального верховенства в економічній і фінансовій системах, економічного суверенітету, реалізація права ефективного верховного власника національного надбання та ін. Не менш важливою і складною є функція захисту інтересів національної економіки, національних підприємств як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку, інтеграційна політика. Інтернаціоналізація господарських зв'язків, інтеграційні процеси обмежують можливості реалізації державою свого права верховного власника. Разом з тим протекціонізм, заходи колективного, міждержавного регулювання економіки посилюють цю функцію держави. Та чи інша форма участі в об'єднаннях з іншими колишніми республіками СРСР, іншими міжнародними структурами послаблює можливості Української держави, що знаходиться в процесі становлення, мати повне верховенство над своїм економічним потенціалом. Розрив цих зв'язків також завдає великої шкоди економіці. Потрібна гнучка формула розв'язання цього досить складного питання. Досвід інших країн свідчить, що національна економіка в умовах жорсткої міжнародної конкуренції, боротьби за ринки збуту продукції не може вижити без заходів державного протекціонізму стосовно вітчизняних виробників. З урахуванням усіх цих обставин необхідно кардинально підвищити роль Української держави, зміцнити її інститути.

Незважаючи на величезні розходження в підходах до тих чи інших питань, по суті у всій західній економічній літературі задача державного втручання у функціонування економіки зводиться до необхідності підтримки ефективності, справедливості та стабільності. Хоча ринки відіграють величезну роль, але не всі питання вирішуються на ринку.

Варто підкреслити, що головна економічна роль уряду полягає в тім, щоб втручатися там, де ринки виявляються нездатними ефективно і справедливо розподіляти

ресурси.

В західних джерелах традиційно виділяють три основні функції держави:

1. Стабілізаційна - що складається в підтримці високого рівня зайнятості, відрядної стабільності, у стимулюванні економічного росту.

2. Розподільча, зв'язана з досягненням справедливого розподілу доходів у суспільстві.

3. Алокаційна, втілення якої має на меті більш ефективно розміщення ресурсів у ринковій економіці.

Варто звернути увагу на те, що автори популярного в США економічного підручника Р. Макконнелл та К. Брю трактують ці функції по-різному. До таких функцій автори "Економікс" відносять:

– забезпечення правової основи і соціального клімату, що сприяють ефективному функціонуванню ринкової економіки.

– підтримка конкуренції.

– перерозподіл доходів і соціальних благ;

– регулювання розподілу ресурсів для забезпечення суспільними товарами і корегування побічних ефектів.

– стабілізація економіки.

Необхідність їхньої реалізації державою не викликає сумнівів. З цього варто виходити при визначенні пріоритетів в економічній політиці, критеріїв їхнього вибору. На наш погляд, з різноманіття задач, що стоять перед державою в ринковій економіці, можна виділити такі функції:

- створення і регулювання правової основи функціонування економіки;

- антимонопольне регулювання;

- проведення політики макроекономічної стабілізації;

- вплив на розміщення ресурсів;

- діяльність у сфері розподілу доходів.

У реальній діяльності усі функції перегукуються між собою та в комплексі впливають на економічну ситуацію. Необхідно підкреслити, що держава несе відповідальність за створення законів і правил, що регулюють економічну діяльність і контроль за їх використанням.

Створення законодавчої основи – це, по суті, встановлення "правил гри" чи юридичних принципів економічного спілкування, яких зобов'язані дотримувати у своїх діях всі економічні агенти - виробники, споживачі, сама держава. Серед них можна відзначити законодавчі та нормативні акти, що захищають права власності, і визначальні форми підприємницької діяльності, умови функціонування підприємств, їх взаємовідносини між собою і державою.

Правові норми поширюються на проблеми якості продукції та безпеку праці, питання взаємин профспілок й адміністрації та багато іншого.

Необхідність створення правової основи є особливо важливим у період розвитку ринкової економіки, однак це відбувається іноді безсистемно. Закони приймаються майже щодня і з такою ж швидкістю міняються, до того ж часто законодавчі акти дуже суперечливі.

У різних країнах системи державного регулювання та місце, яке вони займають у господарській системі, мають свої національні відмінності. В цьому плані поняття "державне регулювання" та "господарська система" є досить абстрактними, їх наповнення реальним змістом відбувається в конкретних історичних і економічних умовах, зазнає впливу національних традицій, культури, релігії. Однак суть їх від цього не змінюється. Держава за допомогою економічних важелів намагається стимулювати певні напрями розвитку економіки, не руйнуючи і не усуваючи ринкового механізму. У сучасних розвинених ринкових системах держава намагається оптимально поєднати конкурентні ринкові та державні регулюючі сили в господарській системі.

Найбільшим ступенем національних відмінностей відрізняються країни колишньої командно-адміністративної системи, що переходять до ринкової економіки, в тому числі й Україна. В силу специфіки історичного розвитку економічна політика тут набула якісно іншої форми, ніж у США, країнах Західної Європи та ін. Її головна особливість полягала в тому, що вона перетворилась на самодостатню форму господарської системи. Державна власність набула гіпертрофованих форм, а її суб'єктом фактично виступала лише держава. Це призвело до панування в політиці та економіці державно-монополістичних структур. Державне регулювання замінило всі інші механізми регулювання, їх еволюційний розвиток був штучно зруйнований. Держава безпосередньо втручалася в усі відтворювальні та господарські процеси, в управління кожним окремим підприємством. Підприємницькі функції господарських одиниць звузились до виконання централізованих указів та оперативного управління. Підприємства не мали навіть елементів впливу на господарську систему. Закономірно, що така економічна політика сприяла зростанню консерватизму, бюрократизму, безконтрольності дій центральних виконавчих органів. Знищення еволюційних форм економічного руху практично припинило економічний, соціальний і науково-технічний прогрес суспільства.

Вихід з цієї кризи лежить у площині відносин власності. Форми власності повинні відповідати стану продуктивних сил, ступеню суспільного поділу праці, кооперації та спеціалізації, які в нашій країні досить відрізняються в окремих галузях, сферах і районах. За цих умов об'єктивною необхідністю розвитку суспільства є роздержавлення економіки та відродження паралельного існування різних форм власності на засоби виробництва: державної, колективної, приватної та їх різновидів: кооперативної, змішаної, індивідуально-сімейної, колективної, акціонерної. Практика довела, що прогресивний розвиток людського суспільства супроводжується не уніфікацією структури відносин власності, а її ускладненням, багатогранністю форм економічного життя.

Відновлення плюралізму форм власності об'єктивно потребує розширення складових господарської системи через впровадження таких елементів, як ринок з притаманною йому конкуренцією та міжфірмовим контрактним регулюванням, що ґрунтуються на частковій планованості. Узгодження названих механізмів з метою досягнення макроекономічної ефективності бере на себе держава. Проблема в тому, щоб обґрунтовано розподілити функції між централізованим державним і ринковим регулюванням, визначити пріоритети і межі кожного, створити певні економічні умови для їхньої сприятливої дії та взаємодії.

Перебудова системи господарства в Україні – це відновлення не тільки економічної основи, а й механізмів, які перебувають з нею у функціональних і причинно-наслідкових зв'язках. На практиці це означає, що економічна політика повинна виконувати такі конкретні й цілеспрямовані функції, як координація економічних процесів на макрорівні, підтримання оптимальних пропорцій суспільного виробництва та безперервності процесу відтворення. Отже, в господарській системі економічно розвиненого суспільства економічна політика держави виступає як сила, спрямована на коригування та доповнення ринкового регулювання, а не на його ліквідацію або підміну.

Висновки. Роль держави при деякій зміні його функцій у перехідній економіці зростає. Якщо в колишній системі всебісна тоталітарна держава в економічній сфері насамперед здійснює функцію збереження сформованої та планової економіки, що роз'їдається кризою, що підсилюється, то в перехідному процесі воно покликано активно сприяти формуванню нової майбутньої системи.

Найважливіші особливі функції держави в перехідній економіці: по-перше, керівництво процесами лібералізації цін, зовнішньоекономічної лібералізації, формування інститутів ринкової інфраструктури, проведення антимонопольної політики і т.п.; по-друге, керівництво процесом приватизації, визначення її масштабів, термінів і форм проведення, оцінка приватизованого державного майна і т.д.; по-третє, украй важливе, забезпечення правової основи всіх перетворень; по-четверте, уміле проведення

макроекономічної політики — кредитно-грошової, податкової, політики доходів і ін.

Список використаних джерел:

1. Морозов В.В. Історія української суспільно-політичної думки. – К.: КНЕУ, 2006. – 179 с.
2. Економічна історія. Курс лекцій / За ред. Б.Д. Лановика. – 2-ге вид., перероб. – К.: Вікар, 2000. – 300 с.
3. Економічна історія України: Підручник / Б.В. Лановик, М.В. Лазаренко, Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич; За заг. ред. Б.В. Лановика. – К: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – 456 с.
4. Економічна теорія. Посібник вищої школи / Під загальною редакцією Воробйова Є.М. – Харків – Київ, 2007. – 704 с.
5. Основи економічної теорії: політекономічні аспекти. Підручник / А.А. Чухно, П.С. Єщенко, Г.Н. Клишко та ін. За ред. А.А. Чухно. – К.: Вища шк., 2001. – 606 с.

РОЕНКО В.И. ЭВОЛЮЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РОЛИ ГОСУДАРСТВА

Роль государства в современный период растёт. Если раньше оно в экономической сфере осуществляло функцию сохранения существующей экономики, то в переходном процессе государство должно активно способствовать формированию новой будущей системы.

Ключевые слова: государство, экономическая функция, трансформация, переходная экономика.

ROYENKO V.I. THE EVOLUTION OF THE ECONOMIC ROLE OF THE STATE

The state's role in modern times grows. If it used to be in the economic sphere is carried out function of preserving the existing economy that in the transition state should actively promote the formation of a new future system.

Key words: the state, economic function, transformation, transition economy.